

J-1758

8347 C

Strijd om seksualiteit

Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis

20

M370

J-1758

JAARBOEK VOOR
VROUWENGESCHIEDENIS 20

Strijd om seksualiteit

Amsterdam
Stichting beheer IISG
2000

Meertens Instituut
uit NIWI collectie 2006
Joan Maydenweg 25
1096 CJ Amsterdam
Tel +31 (0)20-4528500

Colofon

Redactie: Barbara Henkes, Marlou Schrover, Ariadne Schmidt, Petra de Vries (gastredactrice thema), Margrith Wilke.

Het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis werkt met anonieme vakreferenten.

Redactiesecretariaat, tevens uitgever:
Stichting beheer IISG
Cruquiusweg 31
1019 AT Amsterdam
020-6685866
e-mail: st.beheer@iisg.nl

Op het omslag: De gevallen Engel van Franz-Josef Bettag 1999

Omslagontwerp: Talma Joachimsthal (WAT Ontwerpers, Utrecht)
Lay-out: Netty Arriëns, Nieuwegein
Pagina-opmaak: Bert Heesen Produkties, Utrecht
Druk- en bindwerk: A-D Druk, Zeist

ISBN 90.6861.192.5

© Copyright 2000 Stichting Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis, Stichting beheer IISG and the authors.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Deze uitgave kwam tot stand dankzij financiële steun van de Vriendinnen (m/v) van het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis, de Body Shop, de Stichting Vulgo en het Nederlands Instituut voor Sociaal Sexuologisch Onderzoek (NISSO).

Strijd om seksualiteit: een introductie

Petra de Vries en Barbara Henkes

Koningin Victoria paste niet in het Victoriaanse tijdperk. De periode die naar haar is vernoemd, ging de geschiedenis in als de wintertijd van de vrouwelijke lust. Preutsheid, ingehouden emoties en misplaatst fatsoen; wie heeft niet de films gezien die met een haast sadistisch genoegen de negentiende-eeuwse vrouwelijke passie opnieuw voor onze ogen insnoeren, verzwijgen en ontkennen? Maar de koningin hield van seks. Volgens haar biografie was ze zelfs een *erotic powerhouse*, iemand die weinig moeite deed haar zinnelijke gevoelens te verbergen. Haar lichamelijke verlangens werden als 'sterk' en 'vurig' omschreven. Nog in diepe rouw gedompeld, na de dood van haar echtgenoot, vatte ze warme gevoelens op voor andere mannen, onder wie een jonge, vrijwel ongeletterde, Indiër.¹

Deze tot nu toe onderbelichte kant van Victoria's leven kan als voorbeeld dienen om te laten zien dat macht, sekse en seksualiteit met elkaar verbonden zijn. Door haar bijzondere positie als vrouwelijke monarch werd Victoria bekleed met een publieke persoonlijkheid waarin zij de moederlijke morele deugd van de natie vertegenwoordigde: een kuis imago dat ogenschijnlijk in tegenspraak was met de gepassioneerde vrouw die zij in haar privéleven blijkbaar was. Maar kon zij niet juist aan haar passies toegeven dank zij haar machtige positie als vorstin? Welke Britse vrouw zou in het Victoriaanse, imperialistische Engeland zonder problemen haar gevoelens voor een veel jongere *colonial native* hebben kunnen koesteren? Of zou het zo zijn dat de koloniale machtsverhoudingen de gangbare seksuele codes tussen de seksen op een andere manier ordenden?

Dit Jaarboek richt zich op het thema seksualiteit. De artikelen laten zien dat seksualiteit is verbonden met macht, met definities van wat mannen en vrouwen zijn of horen te zijn, met wat geldt

als mannelijke en vrouwelijke domeinen, en met de representaties van mannelijkheid en vrouwelijkheid in een bepaalde cultuur. Een belangrijk accent ligt in dit Jaarboek op politiek: op de manier waarop in de geschiedenis al dan niet bewust pogingen zijn ondernomen om de sociale grenzen van seksualiteit en sekse te veranderen, te overstijgen of opnieuw vast te leggen. Seksualiteit is niet iets vanzelfsprekends; om seksualiteit wordt gestreden.

De historische aspecten van seksualiteit van vrouwen blijken in verschillende takken van vrouwenstudies een geliefd onderwerp te zijn. In het Jaarboek *Deugd en Ondeugd* uit 1993 werden lezers uitgedaagd om 'ongedisciplineerd' te zijn, wat een uitnodiging inhield om in het historisch onderzoek de grenzen van de disciplines te overstijgen. Wat betreft de bestudering van de geschiedenis van de seksualiteit, heeft dit ongedisciplineerd zijn zeker vruchten afgeworpen. Historici, sociale- en cultuurwetenschappers hebben zich in de jaren negentig in Nederland onderscheiden met historische proefschriften over prostitutie, pornografie, lust tussen vrouwen, mannelijke vrouwen en de opvang van 'zedeloze' meisjes. Deze studies hebben niet alleen nieuwe bronnen ontsloten, maar ook nieuwe inzichten opgeleverd.²

Duidelijk is dat de beleving en uiting van seksualiteit van vrouwen betekenis krijgt in een netwerk van veranderende sociale relaties. Daarbinnen worden sociale verschillen tussen vrouwen onderling (en tussen de seksen) seksueel afgebakend en geordend. 'Ingetogen' en 'fatsoenlijk' worden geplaatst tegenover 'luidruchtig' en 'lichtzinnig'. In dit Jaarboek wordt seksualiteit niet opgevat als een afgebakend en op zichzelf staand biologisch verschijnsel, maar als een 'useful category of historical analysis'.³ Seksualiteit kan een nuttige categorie voor historische analyse zijn, omdat hoe seksualiteit wordt ervaren, gerepresenteerd en gepolitiseerd, afhankelijk is van het moment in de geschiedenis. Seksualiteit wordt gebruikt bij het creëren van politieke hiërarchieën en is verweven met sociale veranderingen. De artikelen in deze bundel, die een periode beslaan van de vroegmoderne tijd tot het midden van de twintigste eeuw, geven invulling aan deze verwevenheid van seksualiteit met het politieke en sociale strijdpark.

Dat seksualiteit en macht, evenals 'het persoonlijke' en 'het politieke', met elkaar verbonden zijn, is niet nieuw. In vrijwel

alle historische perioden worden aspecten van het seksueel gedrag van vrouwen, veel meer dan bij mannen, als verstoring aangeduid en aan banden gelegd, zo blijkt ook uit de artikelen in dit Jaarboek. Steeds weer wordt er een nieuwe invulling gegeven aan de betekenis van seksuele praktijken van vrouwen en mannen onderling en met elkaar. De bijdragen aan deze bundel laten zien dat er nog een ander verband bestaat tussen 'grote' politieke verschijnselen en intieme menselijke betrekkingen. Politieke en sociale kritiek blijken verbonden te zijn met pogingen de seksuele orde – en daarmee de balans in de seksehierarchie – te verstoren.

Het lijkt er op dat in tijden van 'omwenteling' en sociale crises, ook seksualiteit in beweging is, waarbij grenzen opnieuw vastgelegd of overschreden worden. We hebben het hier niet over afschrikwekkende verschijnselen zoals verkrachting, die in oorlogen verbonden zijn met het bewaken of overschrijden van (etnische) grenzen. Ook in minder extreme omstandigheden kan er sprake zijn van het overschrijden van afgebakende seksuele verhoudingen en identiteiten. Zo blijkt uit de bijdragen in deze bundel, dat sociale bewegingen seksualiteit kunnen politiseren door haar tot inzet te maken van hun strijd voor fundamentele verandering in de rechten van vrouwen en seksuele privileges van mannen.

Daarnaast kan het terrein van de seksualiteit ook metaforen opleveren voor kritiek op bestaande politieke verhoudingen en denkwijzen. Zou de recente commotie rond de sigaar van president Clinton een historische tegenhanger kunnen vinden in de ophef over de politieke pornografie van markies de Sade? Niet in de laatste plaats zetten de bijdragen in deze bundel, zoals die over zogenaamde 'moffenmeiden', ons aan het denken over seksualiteit als kristallisatiepunt voor gevoelens over trouw aan het vaderland en daarmee over de politieke orde zelf.

Seksualiteit kan dus inzet worden van 'strijd'. Grenzen worden niet uit zichzelf overschreden. In het netwerk van machts-hiërarchieën is het belangrijk te ontdekken waar de aangrijpingspunten zijn voor verandering, voor het creëren van ruimte voor seksuele expressie of voor bescherming tegen seksuele agressie. Wat zijn de aangrijpingspunten om 'vrijheid' te bewerkstelligen? Historische vooruitgang wordt niet benoemd in termen van seksuele vrijheid en seksuele repressie. De eenduidige visie op

Victoria's tijd als seksueel behoudend en benauwend is op grond van bronnenmateriaal en theoretische inzichten al lang gesneuveld.⁴ De metaforen van vrijheid of onvrijheid, macht of onmacht, zwijgen of spreken, orgasme of clitoridectomie, blijven echter op de achtergrond van veel historisch onderzoek een rol spelen. Het interessante aan de artikelen in deze bundel is dat ze laten zien dat het verleggen van grenzen van sekse en seksualiteit of het vastleggen daarvan, niet bij voorbaat hetzelfde is als het streven naar meer of minder seksuele rechten voor (bepaalde) vrouwen of naar meer of minder vrijheid. Er is geen vast patroon. Grenzen worden veelal op hetzelfde moment verlegd en vastgelegd. Een roep om kuisheid kan zowel een beperkende als een bevrijdende betekenis hebben, evenals een pleidooi voor seksueel plezier. Heteroseksualiteit wordt daarin anders begrepen dan homoseksualiteit.

Hoe seksuele zeggenschap, autonomie en rechten voor vrouwen gestalte krijgen, is verbonden met de vraag wie op welk moment over seksualiteit spreekt. Nemen vrouwen het woord en welke vrouwen zijn dat dan? Of zijn het mannen die voor hen spreken? Uit de bijdragen in dit Jaarboek blijkt dat zowel vrouwen als mannen het woord nemen over seksualiteit. Opmerkelijk genoeg hebben drie van de artikelen mannelijke hoofdrolspelers die zich uitspreken voor de vrouwelijke lust of tegen gangbare vormen van mannelijke seksuele expressie. Dit sluit aan bij het inzicht dat het verzet tegen de bestaande hiërarchie tussen de seksen niet alleen door vrouwen gedragen wordt, terwijl het natuurlijk de vraag blijft wat de mannelijke 'seksuele dissidenten' voor vrouwen in petto hebben. Deze vraag past in de toenemende stroom van onderzoeken over mannelijkheid en seksualiteit in de geschiedenis, die ons misschien kunnen helpen het raadsel van de constructie van mannelijke heteroseksualiteit als dominante vorm van seksualiteit, op te lossen.

De artikelen

De twee artikelen die wat betreft periode het verst van elkaar verwijderd zijn, richten zich op een specifieke groep vrouwen en laten daarmee het duidelijkst zien hoe grensoverschrijdend seksueel gedrag van vrouwen object kan worden van disciplinerend

en normering. De lust is hier aangrijpingspunt voor een strategie om vrouwen die deugen of niet deugen te onderscheiden en sociale grenzen te bewaken. Ariadne Schmidt laat in haar studie van weduwenbeelden in zeventiende- en achttiende-eeuwse kluchten en moraliseringsliteratuur zien hoe de 'goede' en de 'slechte' weduwe verbeeld worden. Het onderscheidend criterium is de manier waarop zij met hun lusten omgaan. Was enerzijds de lust van vrouwen in deze periode vanzelfsprekend – zij zijn in de ogen van sommigen zelfs 'geilder en dertelder' dan mannen – anderzijds is het verschijnsel van de wellustige weduwe onrustbarend genoeg om het – kluchtig – tot een probleem te verheffen. Schmidt wijst er op dat de deugdzaamheid van weduwnaars niet in het geding was en zoekt naar een verklaring voor de problematisering van de wellust van de weduwe.

Nemen we een stap van enkele eeuwen, naar de dagen vlak na de Tweede Wereldoorlog, dan valt er een meer agressieve kritiek op vrouwelijk seksueel gedrag waar te nemen. Monique Diederichs onderzoekt met behulp van oral history en geschreven bronnen een bekend, maar slecht gedocumenteerd, verschijnsel: het kaalscheren van 'moffenmeiden'; de vrouwen die uitgingen met Duitse soldaten en beschuldigd werden van 'seksuele collaboratie'. Dergelijke volksgerichten wijzen er op dat de grens tussen acceptabel en onacceptabel gedrag van vrouwen in tijden van oorlog en nationale crisis verscherpt wordt. Het artikel van Diederichs laat zien hoe persoonlijke omgang van vrouwen met 'de (mannelijke) vijand' onherroepelijk gepolitiseerd werd en na afloop van de oorlog op een symbolische, seksueel beladen straf (het kaalscheren) konden rekenen. Haar artikel opent de weg naar verder onderzoek over de betekenis van vrouwelijke seksualiteit in oorlogstijd als vorm van verraad, tegenover mannelijke seksualiteit als vorm van overwinning. Seksualiteit vormt kennelijk een kristallisatiepunt voor gevoelens over 'het vaderland' en 'de natie', met het vrouwenlichaam als landkaart waarop die gevoelens geprojecteerd kunnen worden.

Drie artikelen in deze bundel kunnen samengevat worden onder de noemer 'seksualiteit en politieke kritiek'. Pornografische verbeelding en politieke kritiek in het eind achttiende-eeuwse werk van markies de Sade wordt door Judith Vega onderzocht op haar betekenis voor vrouwelijke seksualiteit. Sades pornografie kan gezien worden als een kritisch commentaar op de politieke

machtsverhoudingen. Vega betoogt dat Sade in zijn libertijns verzet tegen het moralisme van het verlichtingsdenken een 'esthetische politiek' volgt die onder meer leidt tot een oproep aan vrouwen om seksueel plezier te hebben. Hedendaagse feministische theoretici worstelen met de vraag of Sade als seksuele 'dissident' nu een voor vrouwen positieve seksualiteit verbeeldt of dat hij een mannelijk seksueel imperium heeft opgericht. De vraag is dan hoe zijn verbeelding van de vrouwelijke lust zich verhoudt ten opzichte van de mannelijke? Vega 'leest' Sade door de bril van de politieke filosofie. Voor beoefenaren van vrouwen-geschiedenis worden hiermee interessante nieuwe vragen over de sekse van seksualiteit opgeroepen.

Het tweede artikel onder de noemer seksualiteit en politieke kritiek heeft als vertrekpunt het werk van Fourier, Saint-Simon en hun volgelingen, bekend als de 'utopisch socialisten'. Hier is ook sprake van het streven naar een 'andere' seksualiteit en maakt seksualiteit onderdeel uit van een politieke strategie. Het streven naar seksuele vrijheid speelt zich echter niet af in de sinistere kerkers van markies de Sade, maar in de Parijse *associations*. Saskia Poldervaart beschrijft de grensoverschrijdende ideeën over een 'nieuwe amoureuze wereld' en laat zien hoe *femmes libres* in Frankrijk poogden om de seksuele utopie in praktijk te brengen.

In de derde bijdrage waarin politieke kritiek verbonden wordt met seksualiteit, ligt het accent op de politisering en begrenzing van mannelijke seksualiteit in de negentiende eeuw. Centraal staat Hendrik Pierson, 'redder van gevallen vrouwen', en zijn polemieken met artsen, liberalen, socialisten en feministen over het belang van mannelijke zelfbeheersing en kuisheid. Moest de Staat de prostitutie reglementeren en de prostitutiebezoeker beschermen tegen besmette vrouwenlichamen, of moest de Nederlandse natie gefundeerd worden op 'gelijke zedelijkheidseisen'? Petra de Vries laat zien hoe verschillende politieke antwoorden op deze vraag uiteenlopende aannamen over seksualiteit en sekse reflecteren.

De laatste twee artikelen in het themagedeelte hebben veel gemeenschappelijk. Beide behandelen direct of indirect een vraag die in deze bundel niet mag ontbreken, namelijk: wat waren de feministische ideeën, standpunten en strategieën op het gebied van de seksualiteit? De artikelen van Fia Dieteren en Marloes Schoonheim analyseren een feministische visie op sekse en sek-

sualiteit en laten daarmee zien hoe vrouwen rond 1900 poogden een mannelijk kennismonopolie op dit terrein te doorbreken. Schoonheims artikel is gewijd aan een fascinerende boek dat eind negentiende eeuw uitkwam, *Het Seksuele Leven der Vrouw* van de Duitse arts Anna Fischer-Dückelmann. Het is een boek dat ook in Nederland talloze herdrukken beleefde. Het boek combineert een medisch-biologische visie op seksualiteit met een politieke inzet, namelijk het vooruit helpen van het vrouwelijk geslacht. Voorlichting over het vrouwenlichaam en kritiek op mannelijke seksuele dominantie, maken van dit werk een voorloper van *Our bodies Ourselves*, zo lijkt het. Schoonheim laat onder meer zien hoe in *Het Seksuele Leven der Vrouw* een vanzelfsprekende seksueel vermogen van vrouwen geconstrueerd wordt tegen de achtergrond van een diepe weerzin voor vrouwelijke homoseksualiteit. Grenzen van sekse en seksualiteit worden enerzijds overschreden, anderzijds vastgelegd.

In het artikel van Fia Dieteren staat ook een boek centraal: *Het Ontwaken der Vrouw* van de Britse feministe Frances Swiney. Rond 1900 gold zij in Nederland als een bekend zij het niet onomstreden theoretica, die tegenwoordig in de vergetelheid is geraakt. In tegenstelling tot de medisch-biologische visie van Dückelmann, plaatst Swiney seksualiteit en sekse in een evolutionair-wetenschappelijke visie op de 'voortgang der mensheid', die innig verbonden zou zijn met de voortgang van vrouwen. Dieteren laat zien hoe Swiney de vrouwelijke seksualiteit een rol toekent in de evolutie naar een hoger niveau van beschaving. De vrouw en de samenleving zouden samen evolueren naar een beter en hoger niveau. Vrouwen speelden in dat proces, ook in seksueel opzicht, een cruciale rol. Seksualiteit en evolutie krijgen zo een andere betekenis dan in het meer bekende Bebelse materialisme.

Tenslotte zijn het niet alleen de woorden, maar ook de dingen die ons in dit Jaarboek interesseren. Herman Boeije draagt met zijn afbeeldingen van korsetten bij aan het historisch inzicht over dit betekenisvolle kledingstuk van vrouwen. De illustraties uit zijn collectie laten zien dat het korset het vrouwenlichaam niet alleen insnoerde of vervormde, maar ook een erotische lading gaf of kon dienen als middel tot 'controle' over het eigen lichaam. De recente en omstreden film van Stanley Kubrick *Eyes wide shut*, inspireerde Elizabeth Brouwer tot een beschouwing over de vraag hoe de openbaring van seksuele fantasieën tot ontwrichting van

het hedendaags huwelijksleven kan leiden. Maskers, hetero-dramatiek en de openbaring van seksuele geheimen; hoe kan de zin 'ik zal alles vertellen' de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw markeren?

Het valt op dat over de gehele historische periode die dit Jaarboek bestrijkt de vrouwelijke lust een vluchtig verschijnsel is, iets dat verschijnt en verdwijnt. Blijkbaar kan de historische veranderlijkheid van seksualiteit goed geïllustreerd worden aan de lust van vrouwen. Daarentegen verschijnt de mannelijke lust in de regel als vanzelfsprekend, stabiel en krachtig. De definitie, en vaak de beleving, van mannelijk seksueel verlangen lijkt volgens de Amerikaanse historici Freedman en d'Emilio historisch gezien 'een uniforme reflectie van wellust, agressie, aandringen en (zonder oefening) gebrek aan controle'.⁵ Om met koningin Victoria te spreken: *we are not amused*. Gelukkig heeft Victoria laten zien dat zij óók *amused* kon zijn, en dat het keurslijf van haar tijd een opening bood voor seksueel plezier.

Met dank aan Judith Schuyf en Margrith Wilke voor hun commentaar.

Noten

- 1 Boekbespreking van Jos Gabriëls over Adrienne Munich's *Queen Victoria's secrets* (1996): A.J.C.M. Gabriëls, "De afwijkende positie waarin ik mij bevind". Koningin Victoria en het probleem van een vrouw op de troon', *Biografie Bulletin* 3 (1998) 201-210.
- 2 Deze ontwikkelingen passen bij een steeds omvangrijker wordend kennisbestand van vrouwengeschiedenis en homo- en lesbische geschiedenis, terreinen die langzamerhand hun marginale status in de academische wereld lijken te verliezen ten gunste van een 'eigen' internationale profilering. Zo heeft de vanuit Nederland tweemaaljaarlijks georganiseerde European Social Science History Conference een vooraanstaande 'gender and sexuality stream'.
- 3 Vrij naar Joan Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', *American Historical Review*, 91 (december 1986) 1053-1075. Zie ook V. Thompson, 'Sexuality: Another Useful Category of Analysis in European History', *Journal of Women's History* (winter 1998) 211-219.
- 4 Zoals historische onderzoekers van zeer uiteenlopende signatuur duidelijk gemaakt hebben. Zie P. Gay, *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud, deel I en II* (New York 1994-1998) en M. Foucault, *Geschiedenis van de seksualiteit, deel I* (Nijmegen 1984).

- 5 E.B. Freedman en J. d'Emilio, 'Problems encountered in writing the history of sexuality: sources, theory and interpretation', *The Journal of Sex Research* 4 (1990) 481-495.